

परकीय प्रवाशांचे प्रवास वृतांत: इब्न बतूता, डोमिंगो पायीश :

प्राचीन काळापासून परकीयांना भारताचे आकर्षण असलेले दिसते. काही आक्रमक वृत्तीने भारतात आले तर काही उत्सुकतेपोटी आलेले दिसतात. मध्ययुगीन कालखंडातही विविध देशातील प्रतिनिधी व प्रवासी भारतात आलेले दिसतात. त्यांच्या प्रवास वृतांत आणि वर्णनातून तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक घटकांवर प्रकाश पडतो.

इब्न बतूता (१३०४-१३७८) :

१) इब्नबतूताचा पूर्व इतिहास :

प्रसिद्ध मोरोक्कन प्रवासी इब्न बतूता मुहम्मद तुघलकाच्या काळात भारतात आला होता. 'किताब उल- रहेला' हे त्याचे प्रसिद्ध प्रवास वर्णन आहे. इब्न बतूताचे मूळ नाव 'शेख फकीह अबू अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अब्दुल्लाह इब्न मुहम्मद इब्न इब्राहिम' असे होते. बतूताचा जन्म २४ फेब्रुवारी १३०४ रोजी मोरकोमधील तानजीर (टॅनजीयर) येथे एका काझी कुटुंबात झाला. वयाच्या २१ वर्षी तो मक्का मदीनेच्या (हज यात्रेला निघाला, त्याने एकूण तीन हज यात्रा केल्या, दरम्यान त्याने अनेक शहरांना भेटीही दिल्या. बतूताने हा सर्व प्रवास एकट्याने व बहुतांश प्रवास जमिनीवरून केला. बतूताचा मुस्लिम धर्मशास्त्राचा विशेष अभ्यास असल्याने प्रवासादरम्यान अनेक राज दरबारात त्याचे स्वागत झाले. बतूताने आपल्या एकूण प्रवासामध्ये अनेक मुस्लिम जब बिगरमुस्लिम देशांना भेटी दिल्या. यामध्ये उत्तर आफ्रिकेतील इजिप्त, सुदान, सोमालिया, अल्जेरिया, ट्युनिशिया, पूर्व आफ्रिकेतील मोगादिशू मोबासा, टांझानिया, पूर्व युरोप मधील इस्त्रायल, तुर्कस्थान, मध्यपूर्वेतील सिरिया, लेबनान, सौदी अरेबिया, इराक, पर्शिया, मध्य आशियामधील उजबेकीस्तान, युक्रेन, तुर्कमेनीस्तान, बुखारा, समरकंद, दक्षिण आशियामधील अफगाणिस्तान, भारत, मालदिव, श्रीलंका, आग्नेय: आशियामधील चीन या ठिकाणांचा समावेश होतो. बतूताने आपल्या प्रवासादरम्यान अनेक प्रसिद्ध शहरांना भेटी दिल्या. विशेषत: ही ठिकाणे राजधानीची शहरे, तीर्थस्थळे व व्यापारी केंद्रे होती. त्याने भेट दिलेल्या सर्व ठिकाणच्या व्यापारी वस्तू, आयात निर्यातीबद्दल त्याने विस्तृत लिखाण केलेले आहे.

२) इब्न बतूताचे भारतातील वास्तव्य: (१३३३) :

इब्न बतूता आपल्या तिसऱ्या हज यात्रेच्या दरम्यान भारतात आला. या वेळी दिल्लीच्या तख्तावर मुहम्मद तुघलक हा सुलतान होता. १२ सप्टेंबर १३३३ रोजी तो सिंधु नदी पार करून भारतात आला. सन १३३४ बिन मध्ये त्याची मुहम्मद बिन तुघलकाच्या दरबारात दिल्लीचा काझी या पदावर नेमणूक झाली. काझीच्या पदावर तो जवळजवळ सहा वर्षे होता. सन १३३३ ते १३४७ पर्यंत तो भारतात राहिला. याकाळात त्याचे बहुतांश वास्तव्य दिल्लीत होते. मुहम्मद तुघलकाच्या संशयी स्वभावामुळे त्याला अनेक वेळा मनस्ताप सहन करावा लागला होता. अनेक प्रसंगी निमित्त काढून त्याने दिल्ली सोडून जायचा प्रयत्न केला. शेवटी तुघलकांचा राजदूतमहणून तो इ.स. १३४७ मध्ये चीनला जाणार होता. परंतु त्यांचे जहाज दुर्घटनाग्रस्त झाल्याने तो जाऊ शकला नाही.

३) इब्न बतूताचा परतीचा प्रवास

इब्न बतूता चीनला जाण्यात यशस्वी होवू शकला नाही, मात्र पुन्हा तो मुहम्मद तुघलकाकडे गेला नाही, एवढेच काय त्याची मुहम्मद बिन तुघलकाच्या तावडीतून अर्थात दिल्लीतून सुटका झाली. या दरम्यानच्या प्रवासात तो उत्तर प्रदेशमधील अलिगड कनौज, महाराष्ट्रामधील दौलताबाद येथे आला व कर्नाटकमध्ये गेला. शेवटी तो कालीकतला गेला. तेथून त्याला चीनला भेट द्यायची होती. यातूनच तो प्रथम मालदिवला गेला. मालदीववरून श्रीलंका, मलबार, बंगाल, आसाम, सुमात्रा व तेथून चीनला पोहचला. सन १३४६ मध्ये त्याने परतीचा प्रवास सुरू केला, पार्शियन खाडी पार करून बगदादला पोहचला. शेवटी तो सन १३४९ मध्ये टॅनजीयर या आपल्या मूळ गावी पोहचला. बतूताने आपल्या आयुष्यात एकूण २९ वर्षे प्रवास केला. यामध्ये त्याने जवळजवळ ४० देशांना भेटी दिल्या. त्याचा प्रवास वृतांत पूर्ण झाल्या नंतर त्याची मोरोक्कोचा न्यायाधीश म्हणून नेमणूक झाली. सन १३६९ मध्ये त्याचा मृत्यू झाला.

४) किताब- उल-रहेलाचे लिखाण :

इब्न बतूता परत आपल्या मायदेशी पोहचेपर्यंत त्याने आपल्या प्रवासाचे कोणतेही लिखाण केलेले नव्हते. मात्र मौरकोचा सुलतान अब इनआम मरीनी (मरिनिड) याने त्याला त्यांचे प्रवास वर्णन लिहिण्यास प्रोत्साहित केले. बतूताने आपल्या सर्व प्रवासाची हकीकत स्वतः लिहिली नसून त्याने जो प्रवास वृतांत सांगितला आहे तो इन जुझाच्या ह्या विद्वानाने शब्दबद्ध केला आहे. बतूताच्या अरबी हस्तलिखिताचे मूळ नाव 'तुहफतुनुवार फो गराइबिल अमसार' व 'अजाईबुल अफसार' असे होते. (अर्थ: ज्यांना विविध शहरांचे वैभव पहावयाची आणि प्रवासाचा थरार अनुभवाची तळमळ आहे. त्यांच्यासाठी भेट) बतूताचा हा प्रवास वृतांत इ.स. १३५५-५६ मध्ये लिहून

पूर्ण झाला. पुढे तो 'किताब-उल-रेहेला' या नावाने प्रसिद्ध झाला. बतूताच्या ह्या प्रवास वृत्तांताचा मेहंदी हसन याने सन १९५३ मध्ये 'Rehla of Ibn Batuta' या नावाने इंग्रजीत अनुवाद केलेला आहे.

५) किताब उल-रेहेलाचे महत्त्व :

इब्न बतूताच्या रहेलाचा भारताचा दृष्टीकोणातून विचार त्याने मुहम्मद बिन तुघलकाच्या बरोबर दिल्लीवर राज्य करणाऱ्या पूर्वीच्या सुलतानांबद्दलचा संक्षिप्त इतिहास दिलेला आहे. ही सर्व माहिती त्याला काजी-उल- कजात या पदावर काम करत असलेल्या कमालुद्दिन मुहम्मद कडून मिळाली असे तो नमूद करतो. चतुर्था ऐतिहासिक घटनाच्याकडे अतिशय सूक्ष्म दृष्टीकोनातून पाहत होता. तत्कालिन ज्ञात जगाबरोबर तेथील भौगोलिक परिस्थिती, समुद्र, पर्वत, डोंगर, नद्या, रस्ते, विविध शहरे, नगररचना, वैभव इत्यादीची सविस्तर माहिती रहेलामध्ये आली आहे.

बतूताने भारतातील न्यायव्यवस्थेबरोबर इल्लतमशच्या न्यायव्यवस्थेबाबत माहिती दिलेली आहे. सुलतानांचे लष्करी संघटन, हेरखाते, प्रशासन व राजकीय घडामोडी, तुघलकांचा राजधानी बदलण्याचा निर्णय योग्य होत की अयोग्य, दरबारीसमारंभ इत्यादी बरोबर बल्बनने नासिरुद्दिनची ज्या प्रकारे हत्या करून राज्य मिळवले त्या घटनेची तो सविस्तर माहिती देतो. याशिवाय तो मुहम्मद तुघलकाच्या विविध प्रयोगाबद्दल स्वतंत्रपणे माहिती देतो.

भारतामधील कापड उद्योग, धातुकाम, कागद, साखर, चर्मोद्योग, कृषी उत्पादने, व्यापार, व्यापारी पद्धती, वाहतूक व्यवस्था, इ. उद्योगाबद्दल त्याने विस्तृत चर्चा केलेली आहे. गुजरात आणि बंगाल हे कापडाच्या उत्पादनात अग्रेसर होते असे तो नमूद करतो. व्यापारी मालातील विविध वस्तु, माल वाहतुकीची साधने, चैनीच्या वस्तु व व्यापारी केंद्रांची सविस्तर माहिती दिलेली असून, कोणत्या व्यापारी केंद्रातून कोणत्या प्रकारचा व्यापार होत होता याची माहिती देतो. उदा. मोगादिशुमधील उत्तम दर्जाच्या कापडाचा व्यापार, टांझानियाचा सोन्याचा व्यापार, सुमात्रा येथील कापूर, सुपारी, लवंगाचा व्यापार इ. बतूताने तत्कालीन वाहतुकीच्या साधनांची, टपाल व्यवस्था, जलमार्ग आणि दळणवळणाच्या सुविधेबाबत माहिती दिलेली आहे. उदा. दिल्ली- मुलतान मार्ग, आग्रा लाहोर मार्ग इत्यादी हमरस्त्यांचे निरीक्षणे त्याने नोंदवलेली आहेत.

थोडक्यात बतूताच्या वृत्तांतामधून जनमानसांचे उत्तम निरीक्षण पहावयास मिळते. सामाजिक रचना, बेशभूषा, खाद्य पदार्थ, आहार-विहार, रीतीरिवाज, आचरण पद्धती, खियांचे समाजातील स्थान, कुटुंब पद्धती, लग्न समारंभ, धार्मिक स्थिती, सुफी संत, फळे, फुले, पशू-पक्षी, अशा अनेक विध घटकांच्या बरोबर मुहम्मद तुघलकाच्या काळातील समकालीन सर्वच घटकांची अतिशय सखोल माहिती मिळविण्याचे हे अतिशय महत्त्वाचे साधन आहे. बतूता परकीय प्रवासी असल्याने त्याच्यावर कोणतेही बंधन अथवा दडपण नसल्याने त्याने अतिशय मुक्तपणे लिहिलेले आहे.

डोमिंगो पायीश (पेस) : (इ. स. १६ वे शतक).

१) डोमिंगो पायीशचे पूर्व चरित्र :

डोमिंगो पायीश हा पोर्तुगीज प्रवासी होता, विजयनगर साम्राज्यात पोर्तुगीज व्यापारी व दूत म्हणून त्याने प्रवास केला. 'डोमिंगो पायीश' अथवा 'पेस' या नावानेही तो ओळखला जातो. पायशच्या पूर्व आयुष्याबद्दल फारशी माहिती उपलब्ध होत नाही. सन १५१० मध्ये गोव्यावरील पोर्तुगीज सत्ता स्थापन झाल्यानंतर सन १५२०मध्ये तो गोव्यात आल्याचे संदर्भ सापडतात. सन १५३७ पर्यंत तो गोव्यात वास्तव्यास होता. सन १५२० ते १५२२ या कालखंडात त्याने विजयनगर राज्यात प्रवास केला. या प्रवासा दरम्यान त्याने जे जे पहिले ते-ते लिहून ठेवले आहे. पायीश ज्यावेळी विजयनगरला आला तेव्हा तेथे कृष्णदेवरायाची (१४८९-१५२९) सत्ता होती. अर्थात पाचव्या कृष्णदेवराय बदल माहिती मिळते.

२) पायीशचा प्रवास वृत्तांत :

गोव्याचे पोर्तुगीज विजयनगरचा उल्लेख 'नरसिंगचे राज्य' म्हणून करत. त्यामुळे त्याच्या वृत्तांताचे नाव 'क्रोनिका दोस हेस दी बिसनाग' (Chronica dos reis de Bisnaga) अर्थात 'क्रॉनिकल ऑफ दबिजयानगर किंग्डम' (ज्या गोष्टी मी पाहिल्या आणि नरसिंगचे राज्य इत्यादी संबंधी माहिती मिळवून घेतली त्याविषयी)असे आहे. पायीशचा हा वृत्तांत साधारण सन १५२०-२२ च्या नंतर लिहिलेला आहे. विजयनगरच्या साम्राज्याच्या दोन राजधानी होत्या, पहिली राजधानी अनेगोंदी ही होती तर बिसनाग अर्थात विजयनगर (सध्याचे हंपी). पायीश व बाबोसा हे परकीय प्रवासी एकमेकांना समकालीन होते. डॉ. के. ए. एन. शास्त्री यांनी "Foreign Notices of South India" या मध्ये वरील दोन्ही प्रवाशांचे वृत्तांत प्रकाशित केलेले आहेत.

३) विजयनगरमधील शहरांचे वर्णन :

पायीशने विजयनगर या राजधानीच्या शहराचे सविस्तर वर्णन दिलेले आहे असून या शहराभोवती डोंगर असून याचा परीघ ८ कोस असल्याचे तो नमूद करतो. डोंगरामध्ये असणाऱ्या सपाट जागांवर भक्कम तटबंदी केलेली असून ती ओलांडल्याशिवाय शहरात प्रवेश करता येत नाही. मोकळ्या जागेत संत्री, लिंगे वगैरे फळे तसेच विविध भाज्या पिकत असल्याचे तो लिहितो. या भाज्यांत कोबी पिकत नसल्याचे तो आवर्जून लिहितो. या शहरातील घरे रस्त्याच्या दुतर्फा बांधलेली असून अतिशय मजबूत व विस्तीर्ण आहेत. शहरात येणारे पाणी हे खोदलेल्या चरातून, नाल्यांतून व बंद नळातून आणले जाते.

विजयनगरचे विस्तृत वर्णन पायशयाने आपल्या वृतांतात केले आहे. तो म्हणतो की, विजयनगर रोमाएवढे मोठे होते. तेथील राजप्रासादांनी लिस्बनच्या किल्ल्याएवढी जागा व्यापली होती. सुरेख उत्तुंग प्रवेशद्वारे, रुंद रस्ते, व्यापारी पेठा, मंदिरे, फळबागा, द्राक्षमळे यांमुळे शहरास शोभा प्राप्त झाली असून तेथे सर्व सुविधा उपलब्ध होत्या. विजयनगरमधील विविध शहरे, गावे, बंदरे इत्यादींचा उल्लेख केलेला आहे. यामध्ये सध्याच्या होन्नावर, भटकळ, बसरूर इ. समावेश आहे. अरेसिकेरे (दारचा) या शहराचे त्याने विस्तृत वर्णन केलेले आहे. हंपी येथील नगररचना, घरे, रस्ते याबद्दल माहिती दिलेली आहे. शहरे दगडी तटबंदींनी युक्त असून या तटबंदी दुहेरी तिहेरी आहे. या शहरांना एकापेक्षा अधिक प्रवेशद्वारे आहेत. राजधानीची शहरे ही नैसर्गिक मोठमोठ्या दगडांनी व्यापलेली असल्याने त्यांचा प्रवेश हा खिंडीतून होतो, त्यापुढे खंदक, तटबंदी, दुसरी तटबंदी, मोकळे मैदान, रुंद रस्ते, रस्त्यांच्या दुतर्फा सावलीसाठी झाडे-घरे दुकाने आणि मैदानाच्या पलिकडे मोठा वाडा, पुन्हा मोकळे मैदान आणि मग राजवाडा अशी रचना आहे.

४) विजयनगर साम्राज्याच्या सीमा :

पायीशने विजयनगर साम्राज्याच्या सीमांचे विस्तृत वर्णन केलेले आहे. विजयनगर राज्याच्या पश्चिम सरहद्दीवर पर्वतांची रांग असून तिच्या पश्चिमेस समांतर समुद्रकिनारा आहे. पूर्वेकडे बालाघाट व कोरोमंडल असून एका बाजूला बंगालचा प्रदेश आहे. त्याच्या शेजारी ओरिसा राज्य असून उत्तरेस दख्खनचे साम्राज्य आहे. ओरिसा हे राज्य नरसिंहरायाच्या राज्यापेक्षा मोठे असून ते बंगालपर्यंत पसरलेले असून त्याचा विस्तार पूर्वेकडे मला कापर्यंत तर पश्चिमेस खंबायतपर्यंत आहे. पटकळपासून ओरिसाच्या सरहद्दीपर्यंत या साम्राज्याची रुंदी अंदाजे ३५० कोस असल्याचे त्याने नमूद केले आहे. पश्चिमेस गोव्याचा प्रदेश आहे. विजयनगर साम्राज्यत प्रवेश करण्यासाठी अनेक डोंगररांगा पार कराव्या लागतात असे तो नमूद करतो, शिवाय घनदाटजंगलातून प्रवास करावा लागतो. या साम्राज्यातील काही महत्त्वाची शहरे ही समुद्रकिनारी असून यामध्ये मडगाव, अंकोला, भटकळ, होन्नावर, मंगलोर, बर्सिलोर, कन्नूर या शहरांचा उल्लेख केलेला आहे. विजयनगरचा प्रदेश समृद्ध असून येथे मोठ्या प्रमाणात गाई, बैल, म्हशी, शेळ्या-मेंढ्या व पक्षी आहेत. या प्रदेशात भात, मका, विविध कडधान्ये व इतर अनेक पिके घेतली जातात.

५) कृष्णदेवरायाचे वर्णन :

पायीशने विजयनगरचा राजा कृष्णदेवराय याचे सविस्तर वर्णन केले आहे. कृष्णदेवराय मध्यम उंचीचा, गोरा, स्थूल असून त्याच्या तोंडावर देवीचे व्रण आहेत. त्याचा स्वभाव न्यायी आहे. राजाची दिनचर्या सूर्योदयापूर्वी सुरु होते. अंगाला तेल लावून सर्व तेल निथळपर्यंत तो कुस्ती खेळतो, तलवारीचा सराव करतो, घोडदौड करून स्नान करतो व नंतर देवाची पूजा करतो. सकाळी राज्यकारभारास सुरुवात करतो. प्रथम तो शहरातील सर्व अधिकाऱ्यांबरोबर चर्चा करून कामकाज करतो. मग तटबंदीजवळ वाट पाहणाऱ्या इतर लोकांना बोलावून त्यांच्याशी चर्चा करत असल्याचे त्याने नमूद केले आहे..

६) दरबारी शिष्टाचार :

पायीशने विजयनगरच्या दरबारी शिष्टाचाराबद्दलही लिहिले आहे. दरबारात राजासह सर्वजण अनवाणी फिरतात. राजासमोर सर्व लोक अस्तित्यात हात घालून आणि नजर खाली करून बसलेले असतात. राजा त्यांच्याशी मध्यस्थांमार्फत बोलतो, सर्वजण डोक्याच्यावर हात उंच करून नमस्कार बालतात.

७) विजयनगरमधील समाजजीवन :

विजयनगरमधील समाजजीवन व लोकांबद्दल पायीशने बरीच चर्चा केलेली आहे. लोक खूप निरोगी, सुदृढ व धिप्पाड आहेत. धारवाडमधील एका दगडातून कोरलेल्या मंदिराचे त्याने वर्णन केलेले असून मंदिरांवर पुरुष, स्त्री, देवता, गाय, बैल, माकडे यांच्या प्रतिमा कोरलेल्या आहेत. एका मंदिरात मानवी शरीर व हत्तीचे तोंड असलेल्या देवतेची मूर्ती असून सहा हातात सहा शस्त्रे असल्याचे त्याने नमूद केले आहे. मूर्तीच्या हातातली चार शस्त्रे या आधी अदृश्य झालेली असून इतर दोन जेव्हा अदृश्य होतील, तेव्हा जगाचा नाश होईल असे तो म्हणतो. देवाला दररोज नैवेद्य दाखवून देवतेपुढे नर्तकी नृत्य करत असल्याचे तो लिहितो. पान खाण्याचा येथील लोकांना विशेष छंद

असून लोक सुपारी बरोबर पान खाऊन मुखशुद्धी करतात. येथील बहुतांश लोक शाकाहारी आहेत मात्र गाय, बैल, डुक्कर सोडून इतर प्राण्यांचे मांस खातात. स्वतः बनवलेल्या घाण्यामध्ये चिया घालून तेल काढतात. पावसाचे पाणी साठवण्यासाठी अनेक तलाव खोदलेले असून ते त्याची खूप काळजी घेतात. दिवाळीमध्ये नववर्ष साजरे केले जाते, त्यावेळी सर्वांना वार्षिक पगार दिला जातो. समाजात वेश्यां व्यवसाय प्रचलित असून वेश्यांची घरे उत्तम प्रतीची आहेत, अधिकारी व श्रीमंत लोकांच्या अंगवस्त्रे असलेल्या वेश्यांना खूप मोठा मान आहे, या वेश्यांना राजकुळातील खियांकडे जाण्यास मनाई असल्याचे तो लिहितो.

८) शेती, व्यापार, महसूल

विजयनगर मधील शेती, व्यापार, महसूल इत्यादी बदल तपशीलवार लिहिलेले आहे. विजयनगरमध्येतांदूळ, मका, द्विदल धान्ये, कापूस आणि गहू भरपूर प्रमाणात उत्पादन होते. व्यापारसमृद्ध असून येथील शहरांमध्ये विविध वस्तू विकणाऱ्या विविध बाजारपेठा आहेत. विविध भागात वेगवेगळ्या वारी हे बाजार भरत, बाजार संध्याकाळच्या वेळी भरत असल्याचे तो नमूद करतो. कारागीरांची वस्ती रस्त्याच्या कडेला आहेत. प्रशासन विविध सरदारांच्या माध्यमातून केले जाते. व्यापारी करांबरोबरच, जमिन महसूल हे उत्पन्नाचे प्रमुख साधन असे. सरादारांना ही गावे दिली जातात आणि त्यांच्याकडून महसूल गोळा करण्याची पद्धती आहे.

थोडक्यात: डोमिंगो पायीश हा पोर्तुगीज प्रवासी होता. मध्ययुगीन काळात भारतात येऊन गेलेल्या युरोपीय प्रवाशांच्या मध्ये पायस हा एक महत्त्वपूर्ण प्रवासी आहे. त्यांने मध्ययुगीन काळात भरभराटीस आलेल्या विजयनगर साम्राज्यास भेट दिलेली होती व तेथे तो काही काळ वास्तव्यास देखील होता. विजयनगर साम्राज्यातील अनेक घटकावर त्यांच्या लिखाणातून प्रकाश पडतो. विजयनगर या राजधानीचे वर्णन, विजयनगरचा वैभवशाली व्यापार, आर्थिक संपत्तीचे वर्णन, आर्थिक संपन्नता, दळणवळणाचे मार्ग, सामाजिक परिस्थिती, सांस्कृतिक विरासत, प्रथा-परंपरा, व्यापारी मार्गांबरोबर व्यापारी माल व त्यांचे दर, मसाल्याचे उत्पादन व व्यापार, विविध फळाचे उत्पादन व व्यापार, अलंकार, जडजवाहिर, धातुकाम, जहाज बांधणी, चलन व्यवस्था अशा अनेक बाबींचे सविस्तर वर्णन पायस आपल्या लिखाणात करतो. भारताच्या मध्ययुगीन इतिहासाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीकोनातून पायीशने लिहिलेली माहिती अत्यंत महत्त्वाची आहे.